

KUR'AN ve BİLİM

Kur'an ve tefsir araştırmalarında "İlmî Tefsir" diye isimlendirilen, ama aslında "Tefsirde Bucailizm" diye nitelendirilmesi gereken Kur'an ve yorum anlayışı, modern dönem İslam dünyasında daha çok popöler düzeyde rağbet gören ve yakın geçmişe kadar yaygınlaşma çizgisini koruyup belli ölçüde ekolleşen bir anlayışa işaret eder. bu anlayışın İslam dünyasında popöler hâle gelmesi tedricen son iki yüzyılda vuku bulmuştur. Bu noktada, özellikle 19. yüzyılın İslam âlemi açısından çok talihsiz bir çağ olduğu hatırlanmalıdır. Bütün İslam dünyasının Batı karşısında çok yönlü bir mağlubiyet ve mağduriyet tecrübesi yaşadığı 19. yüzyıla tanıklık eden müslümanlarda, Batı'nın nazarında adam yerine konmamanın ezikliğıyle besbelli bir aşağılık kompleksi oluştuğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Müslümanların ortak bilincinde çok ciddi travmalar oluşturan bu kompleksin tezahürlerini bugün de teşhis etmek mümkündür. Nitekim çağdaş dönemdeki birçok müslüman yazar ve araştırmacının dinî yazın ve söylemlerinde sık sık bilimsel verilere atıfta bulunma gayretine tanık olunması, Batı'daki her yeni buluş ve teknolojik gelişmeyle ilgili olarak, "Batılılar bunu aslında bizden öğrendi" veya "Kur'an bu modern bilimsel keşfi bundan on beş asır önce zaten haber vermişti" gibi ifadelerin sıkça kullanıldığına rastlanması söz konusu kompleksin tezahürleri olarak okunabilir. Dolayısıyla hemen her bilimsel gelişmeye Kur'an'dan bir referans göstermeye matuf tefsir ürünleri, Ernest Renan'ın (ö. 1892) 1883'teki "İslam ve Bilim" konulu konferansında İslam'a ve müslümanlara attığı çamuru temizleme gayretinin apolojetik yansımaları olarak görülebilir. Zira Renan'ın, "İslam mâni-i terakkidir" diye özetlenebilecek iddiasını cerh etmek üzere müslümanlar tarafından sayısız makale ve kitap kaleme alınmıştır. Müslümanlar arasında "İslam mâni-i terakki değildir" söylemiyle dışa vuran kontra-Renancı tavır, kanımca hem bir apoloji hem de Batı'nın lâdinî dünya görüşüyle ihraz ettiği sosyal ve bilimsel değerleri İslam'ın temel kaynaklarıyla uzlaştırma çabasıdır. Ne var ki İslam dünyası iki asra yakın bir zaman zarfında birçok modernleşme stratejisine rağmen Batılı değerlerle uzlaşmamıştır. Yasin Ceylan'ın tespitine göre bu uzlaşmazlığın art alanında İslam'a ait bir öz vardır. Bu öz en kısa ifadeyle Tanrı kavramıdır. İslam'ın başlangıç noktası Tanrı'dır; insan sonra gelir ve insanın temel

misyonu Kur'an'da net bir biçimde belirtildiği gibi Tanrı'ya kulluktan ibarettir. İnsanın doğayla ilişkisi ile insanın insanla ilişkisi ikinci derece önem arz eder. Hâlbuki Batı medeniyetini benimsemiş bir insanın dünya ve hayat görüşünde başlangıç ya da merkez noktasını Tanrı teşkil etmez. Modern Batılı insan ilk sıraya kendisini koyar ve kendisinden başka efendi kabul etmez. Ruhu değil maddeyi inceler; inanmaktan ziyade bilmek ister.¹

Öte yandan Kur'an'dan bilim üretme veya hemen her bilimsel gelişmeyi bir şekilde Kur'an'la ilişkilendirme çabasında, bugün artık ciddi biçimde sorgulanan pozitivist (olgucu) düşüncenin izlerini sürmek de mümkündür. Müslümanlar pozitivist düşünceye felsefi söylem düzeyinde metafizik lehine karşı çıkmakla birlikte bu düşüncenin en temel komponenti olan deney ve olguya dayalı bilim ve bilimsel bilgiye büyük teveccüh göstermektedirler. Bu ironik durum, bir kişinin kendisini esir ya da rehin alan kimseye neden sonra hayranlık duymasına (Stockholm Sendromu) benzetilebilir. Çünkü

Müslümanlar özellikle son iki yüzyıldan bu yana biraz gıpta, biraz haset ama daha çok da intikam duygusuyla hemen her fırsatta tahkir ve tezyif ettikleri Batı kültür ve medeniyetinde üretilen bilimsel bilgiye kimi zaman abartılı bir müspet değer yüklemekte, bunu bir tebcil aracı olarak Kur'an ve tefsir sahasında istihdam etmektedirler. Böylece Kur'an'ın her çağla çağdaş olduğunu bilimle de ispatlamış olduklarını düşünmektedirler. Oysa burada asıl paye bilime verilmekte, dolayısıyla Kur'an bilim karşısında bir bakıma mahcup edilmektedir.

Din Dili Kur'an Dili

Kur'an, özellikle iman penceresinden bakıldığında, sadece "söylenmek istenen şey'i aktaran bir söz dizimi (syntax), bir söylem (discourse) veya bir hitaptan ibaret değildir. O, mevcut olayları yorumlayan veya mevcut durumlar arasındaki bağlantıyı yeni bir perspektiften hareketle inşa eden bir özelliğe sahiptir. Bu yönüyle Kur'an sadece olaylar arasındaki bağlantıları açığa çıkaran tasvirî-temsîlî veya bilimsel (analitik) ifadenin ötesinde insanları yeni bir tavır ve tutum takınmaya sevk eden, belli birtakım eylem tarzlarına yönlendiren majik (sihirli-büyülü) bir metindir.² Nitekim Kur'an'ın ihbârî ifadeleri bile muhataplarını belli bir zihnî ve amelî tutuma sevk eder niteliktedir. Mesela, *"Yeryüzünü [ayağınızın altına âdetâ bir halî gibi] seren, orada sabit ve sarsılmaz dağlar var edip ırmaklar akıtan, Allah'tır. Keza türlü meyveleri çift [erkek-dişi] olarak yaratan, sürekli olarak geceyi gündüze bürüyen de Allah'tır. İşte bütün bunlarda akliselimle düşünenler için nice ibretler var!"* mealindeki 13.Ra'd 3. ayet ilk bakışta bilgi verici gibi görülebilir; fakat son cümleden de anlaşılacağı gibi, bu ayet muhataplarına bilgi vermektен ziyade onlardan tevhide iman talep etmektedir.

Kur'an'da İlim (el-İlm) Modern Dünyada Bilim (Science)

Kur'an'daki en temel kavramlardan biri "ilim"dir (el-ilm). Hem Mekkî hem Medenî ayetlerde isim, fiil ve mastar olarak yaklaşık 750 kere kullanılan bu kavram Kur'an'daki toplam kelime sayısının takriben yüzde birine tekabül etmektedir. Bu oran Kur'an'da ilim kavramına ne denli önem atfedildiği hususunda manidar bir veridir. Hâl böyle iken ilim, modern dönemdeki Müslümanlar arasında kasıtlı veya kasıtsız olarak yanlış ya da gelişigüzel biçimde kullanılan Kur'an kavramlarının başında gelmektedir. Bilimselci tefsir anlayışına göre Kur'an'da geçen "ilm", büyük ölçüde bilim, dolayısıyla "âlim" de "bilgin" ya da "bilim insanı" demektir. Buna göre denebilir ki literal olarak, "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?!" diye çevrilen 39.Zümer 9. ayet, "Hiç okuma yazma bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?!" ve/veya "Hiç iyi eğitim-öğretim sahibi olanlarla bu vasıfta olmayanlar bir olur mu?!" gibi bir mana içerir. Bu seküler semantikte "âlim" de bilim insanına tekabül edince, haliyle 35.Fâtır 28. ayet de, "Allah'tan ancak akademisyen kulları layıkıyla korkar" gibi bir manaya gelebilir. Oysa Kur'an'da geçen "ilm", "âlim", "ulema" gibi kavramların bugünkü yaygın anlam ve kullanımlarıyla hiçbir ilişkisi yoktur. İlimin bir anlamda din olması, vahyin ilme nüfuz edip onu aydınlatması demektir. Aydınlatmada vahyin ilme kazandırdığı iman boyutu kendini gösterir. Vahiy-iman-ilim ilişkisi içerisinde âlimin kesbettiği tutum, sahip olunan bilgiye lakayt kalmayı salık veren tutumdan çok farklıdır. Zira âlim ile sahip olduğu ilim arasındaki ilişki, aydın ya da aydınlatıcı bilgi olarak tabir edebileceğimiz çok özel nitelikli bir bilgiyle kurulur. Nuranilik vasfını haiz olan bu bilgi aynı zamanda pratik yaşantıya yansır ve bu yansıma

tam da “ilimle amel” yahut “ilmiyle amel olmak” diye ifade edilen tecrübeye karşılık gelir.³

Kısa ve öz olarak söylemek gerekirse Kur’an’ın âlim ve ulema diye nitelendirdiği öznel nicel ve tikel bilgi (malumat) sahibi kimselere değil, nitel ve tümel bilgi yani marifet erbabı kimselere delalet eder. Marifet denen şey, bilimsel ve deneysel bilginin ötesindeki ilim, nefsin ve rabbini tanımak suretiyle insanı dünya ve ahiret saadetine sevk eden bir bilgidir. Nitekim 29.Ankebût 43. ayette geçen “el-âlimûn” (âlimler) kelimesi Hz. Peygamber’e atfedilen bir rivayette, “Allah’a bağlanan, ona itaat edip isyandan kaçınan kimseler” diye açıklanmıştır.⁴ Büyük müfessir Taberî de (ö. 310/923) aynı kelimeyi “Allah’ı ve ayetlerini bilenler” diye açıklamıştır.

Bilimsel Tefsir ya da Tefsirde Bucailizm

Gelgelelim Bucailizm tarafından adeta kutsanıp dogmalaştırılan ve bu dolayında sık sık İslam’ın teşvik ettiği, Kur’an’ın hemen her çeşidini içerdiği savlanan modern bilgi ve bilimin mahiyetine. Bu tür bilgi genellikle suje (özne) ile obje (nesne) arasındaki ilişki yahut insan bilincinin bir nesneye yönelik kavrama edimi olarak tanımlanır. Bilim ise doğaya ilişkin disiplinli ve sistematik bilgiyi içerir. Bütün bunların dışında bilimin dünyası kantitatif bir dünyadır. Yani bu dünyada esas olan, nitelikler değil nicelikler ve rakamsal değerlerdir. Yine bu kantitatif dünyada insana ve topluma ait her şey mekanikleşmiş, rakamlara indirgenmiştir. Böyle olunca insanların felaha ermeleri, insanca yaşamaları gibi hedefler bilimin mekanik ve matematik dünyasında kendine yer edinememiştir. Esasen bilimsel dünyanın yükselen değerleri, başta kariyer ve konfor olmak üzere yüksek düzeyde bir hayat standardına sahip olmak, aşkın olandan yana endişe duymamak, ahlaki olana genellikle kayıtsız kalmak gibi pür dünyevî hedeflerden ibarettir.⁵ Bütün bu dünyevî hedefler ise Baconcu anlayışın bilgiyi sırf doğaya egemen olmak, onu denetim altına alıp tüketme arzusunun pratik sonuçlarından başka bir şey değildir. Hâlbuki İslam’da bilgi salt “bilim için bilim” ya da doğayı ve insanlığı fesada götürecek öldürücü bir teknoloji için değil, Allah’a kulluk etmek ve O’nun rızasını kazanmak için edinilir. İlmi ibadetten, adaletten, ıslahtan, zikirten ayrı düşünmek mümkün değildir. Burada bir kez daha belirtelim ki Kur’an’ın kavramı bilim değil ilim’dir. İlim, hakikatin Müslümanlarca en iyi şekilde nasıl algılanabileceğini ve en iyi bir toplumun nasıl oluşturulup geliştirileceğine ilişkin tanımlar ortaya koymuştur. Müslümanlar ilmi, İslam medeniyetinin esası sayarlar. İlim Müslümanlar için aynı zamanda tabiatla, eşyayla, hayvanlarla, insanlarla, tüm evrenle ve hatta yaratıcı ile bütünleşmenin, bir biçimde iletişim kurmanın yoludur.

İmdi bütün bu niteliklerden hiçbirini taşımayan bir seküler bilgi ve bilimin Kur’an’la irtibatlandırılması mümkün müdür? Kur’an’ın böyle bir bilgi ve bilimle ne tür bir alıp verdiği/vereceği olur? Modern bilim ve felsefenin bugün seküler bilgi temelli bir dünya yarattığı ortadadır. Kutsaldan arındırılmış bilgi hayatın bütün alanlarına egemen olmuş ve ahlakî ve dinî değerler bilimin ürettiği bilgilere tabi olmak zorunda bırakılmıştır. Bir anlamda bilgi dünyası diğer bütün değerleri ezmiş veya yutmuş, onları adeta seküler bünyesi içinde massetmiştir. Oysa geleneksel toplumda bilgi, ne kadar önem verilirse verilsin ontik bir karakteri haizdi. Modernlik öncesi felsefelerde de ana eğilim

epistemolojiden çok, ontolojiye yönelikti. Geleneksel bir düşünür için, “Neyi nasıl bilebilirim?”, “Bildiklerimden nasıl emin olabilirim?” ya da “Bilginin kaynağı akıl mıdır, duyular mıdır?” türünden sorular talî önemde sayılırdı. Daha önemli ve temel sorular, “Varlığımın kökeni nereye uzanmaktadır?”, “Nereden gelip nereye gidiyorum?” (mebde ve mead soruları) şeklindeki sorulardı. Geleneksel bir düşünce sisteminde bilgi, modern düşüncenin tersine ahlakî, toplumsal ve dinî dünyalar içinde bir yere sahipti. Toplumsal ahlakî ve dinî sorumluluk hiçbir zaman bilimsel yaratıcılık adına feda edilmemişti. Kısacası bilgi dünyası her zaman kendisinden üstte ve altta bulunan varlık mertebeleriyle (merâtibü'l-vücûd) irtibat halindeydi. Oysa bugün bilgi, geleneksel yüklemi olan “varlık”tan kopmuş ve değerden bağımsız bir hale gelmiştir.⁶ Bu yüzden, bilim hidayet ve yüksek hakikati aramakla uğraşmaz. Bu yüzden onun buluşları ve gerçekleri Kur'an'ın ayetleri ile aynı geçerliliğe sahip olamaz. Bilim bir sorun çözme girişimidir; verili bir model ve dünya görüşü içinde problemleri çözmek için geliştirilmiş bir metot ve bir tekniktir. Kaldı ki bilimsel metodun içerdiği değerden arınmış gözlem, düpedüz bir masaldır. Zira orada hiçbir şey dünya görüşümüz ve kültürümüz içinden süzülmezsizin kavranılamaz.⁷ Ayrıca, bilimsel verileri din ile doğrulamaya çalışmak, bir anlamda vahyin ontolojik statüsünün de sorgulanması demektir. Bu itibarla, iki ayrı hakikatin alanlarını birbirinden ayırmamak, sadece Kur'an'ın ontolojik statüsünü değil, epistemolojik statüsünü de sorgulamak ve elbette sorgulandığı için de örselemek anlamına gelir.⁸

Ziyaeddin Serdar gayet haklı olarak der ki, “modern bilimi Kur'an'la eşit hale getirerek meşru kabul etmeye ya da bilimsel değeri olan gerçekleri taşıdığı için Kur'an'ın ilahi kaynaklı olduğunu kanıtlamaya dayanan girişimler, yüzeyde zararsız, hatta takdir edilecek birer harekettir. Ancak bu tehlikeli olabilecek bir metottur. Kur'an ve bilimin karşılaştırılmasından varılan sonuç iki katlıdır: Eğer 1400 yıl önce indirilen Kur'an'da değinilen gerçek ve teoriler modern bilim tarafından destekleniyorsa Kur'an'ın ilahi kaynaklı olduğu tasdik edilmiş olur (eğer onaylama gerçekten isteniyorsa); ve tersine, eğer modern gerçek ve teoriler Kur'an'da bir yanlış buluyorsa, modern bilim de aynı evrensel ve ebedi geçerliliğe, aynen Kur'an gibi sahip demektir. Benim itirazlarım basittir ve gerçi sona doğru daha derin tartışılacak ama şimdilik, yol gösterici bir kitap olan Kur'an'ın başka hiçbir kaynaktan onay almaya gerek duymadığını söylemek yeterlidir. Müslümanlar için a priori olarak geçerli ve ebedidir. Bilimi Kur'an'da bulmaya yönelik her girişim, ebedi kutsal kitabı bilime vasıta kılar ve bilimi hakikatin ne olup olmadığına karar verecek bir hakem seviyesine çıkarır. Dahası, bilimsel teorilerin tarafsız, evrensel ve daima geçerli olduğunu savunan mitolojik görüşü doğrular. Bunun ötesinde, bilim gerçeklerinin Kur'an'ın teşbihî, mecazi ve sembolik ayetleri içinde bulunmaya çalışması, sık sık birbirini tutmayan sonuçlara götürür.”

Hâl böyle iken Bucailizm çok tuhaf bir ilahiyat vücuda getirir. Tüm bilimsel bilgi Kur'an'da kapsandığına göre Kur'an üzerinde bilimsel bir perspektiften çalışmak her şeyi açığa çıkaracak ve yeni gerçeklere götürecektir. Bucailizm Kur'an'ı bilim ile eşitleyerek bilimi ilahi bir makama çıkartmakta ve vahyi bilimin doğrulamasına tabi kılmaktadır. Kur'an'ın modern bilimden gelecek hiçbir tezkiyeye ihtiyacı olmadığından başka, Bucailizm Kur'an'ı Popper'in bilimin ölçütü saydığı yanlışlama tezine aykırı düşünmeye

davet etmektedir. Zikredilen belli bir olgu gerçekte uyuşmadığı ya da Kur'an'da zikredilen belli bir gerçek modern bilim tarafından reddedildiği takdirde Kur'an, Bucaille'nin İncil'i bir çırpıda sildiği gibi silinecek, yani unutulup gidecek midir? Ve eğer bugün Kur'an'da onaylanan ve geçerli olan belli bir teori, yarın tam tersi bir görünüm arz eden başka bir teoriye yerini bırakırsa ne olacaktır? Bu Kur'an'ın şimdilik geçerli ama yarın geçerli olmayacağı anlamına mı gelir?⁹

Bütün bunlara ilaveten modern bilimin en belirgin özelliklerinde biri ve belki de birincisi sekülerliktir. Bu nitelikteki bir bilimin maddi ihtiyaçları karşılamanın ötesinde bir anlam ve işleve sahip olmadığı kesindir. Şu halde, mana ve mesajının tarihüstü olduğuna iman edilen ilahi bir kelamı seküler bir zemin üstünde duran, üstelik her an için yanlışlanmaya açık olan bir bilimin sunduğu veriler ışığında izah etmeye çalışmak, onu bilimin bütün bu illetleriyle malul kılmak anlamına gelir. Bunun yanında, anlam ve değer yüklü evreni, mekanik bir işleyiş düzeni içinde algılayan ve değişken olan modern bilimin sunduğu verilerin varlık ve varoluşla ilgili en büyük sorulara cevap vermeyi hedefleyen Kur'an ayetleriyle doğrudan ilişkilendirilmesi, o ayetleri bilimin tezkiyesine muhtaçmış gibi göstermesinin yanında içerdikleri derin mana ve mesajların vülgerleşmesi gibi bir sonuç da verir. Bütün bunların yanında "Kur'an bilimsel bir mucizedir" savına dayanan bir yorum anlayışının modern insana dini pazarlama gibi bir amaca hizmet ettiği de söylenebilir.¹⁰

Kur'an'da bilimsel bilgi ve buluşları okumaya çalışanların din telakkileri de problemlidir. Çünkü bu telakkiye göre bilim de dâhil her şey dine ve dinin kutsal metnine refere edilmelidir. Oysa bu çok yanlış bir telakkidir. Dinin temel amacı insanı ahlaken arındırmak, Allah'a yakınlaştırmaktır. Kur'an'daki bütün ifadeler ve dolayısıyla öğüt ve ibret meyanında dış dünyaya yönelik tüm göndermeler hep bu temel hedefe yöneliktir. Diğer bir deyişle, Kur'an'ın ifadeleri erekseldir ve işlevi gereği öğüt, ibret, tavsiye kipindedir. Bu tür ifadelerin bilimsel önermeler gibi algılanması ve/veya bilimsel önerme formuna dönüştürülmeye çalışılması, bizatihi Kur'an'ın varlık sebebine aykırı olduğu gibi bilimsel ve ahlaki bir çaba da değildir.

Tabiatı gereği her an değişim, dönüşüm ve yanlışlanma gibi ihtimallere açık olan bilimsel bilgi, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kur'an metninde bilimsellik içerdiği sanılan bir beyanın tefsiri sayıldığında, ilgili bilimsel bilgideki her değişim ve yanlışlanma Kur'an'daki beyanın da yanlışlanması anlamına gelecektir. Bunun içindir ki Fahreddin er-Râzî'nin "Dünya sabittir" fikrini 2.Bakara 22. ayete dayandırmasından ötürü, *Mefâtihu'l-Ğayb* tefsirinin mütercimleri, yukarıda sözünü ettiğimiz sakınca ve sıkıntıyı bertaraf etmek, yani bu bilgi yanlışının Kur'an'dan kaynaklanmadığını belirtmek üzere, "(Râzî) o zamanki ilmî anlayışın tesirinde kalarak dünyanın döndüğünü bilmemektedir" şeklinde bir açıklamada bulunmuşlardır. Sonuç olarak, bilimselci yorum anlayışı, temelde lâdinîlik düşüncesinin bir semeresi olan modern Batı medeniyetine özgü sosyal ve bilimsel değerleri, İslam'ın temel kaynaklarına yeni yorumlar getirmek suretiyle sözüm ona ehlileştirmek, böylelikle İslam mantalitesinde bir travma yaşamadan modernleşmek gibi bir düşüncüyü de tazammun etmektedir. Aslında bu tarz bir düşünce hem İslam dininin hem de Batı mantalitesinin temel prensiplerine yapılan bir saygısızlık, hatta ihanettir. İnsan ve madde temeli üzerinde kurulmuş bir felsefeyi, Tanrı ve vahiy bilgisi

çerçevesine oturtmak, zıtları barıştırmak gibi ucube bir safsatadan ibarettir.¹¹ Keza, din dilinin kalıpları ve/veya Allah merkezli bir dil dizgesi içinde sırf dinî-ahlakî mesajlar sunan ve bütün mesajlarında insanlığın dünyada salah ahirete felah bulmasına vurgu yapan Kur'an'ın bilhassa Allah'ın mutlak kudret ve mükemmel yaratma sanatına işaret meyanındaki beyanlarını, doğruluk ve yanlışlığı kesinlik arzetmeyen ve dolayısıyla her an için bilim tarihinin çöplüğüne atılması muhtemel olan bilimsel bilgi ve teorilerle irtibatlandırmak da ilâhî mesaja karşı bir ihanet olsa gerektir.

Kaynaklar:

1. Yasin Ceylan, "Medeniyetler Savaşıyor mu, Barışıyor mu?", *Düşünen Siyaset*, sayı: 19 (2004), s. 108.
2. Burhanettin Tatar, "Kur'an'ı Yorumlama Sorunu", *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*, Erzurum trs., s. 496.
3. Alpaslan Açıkgenç, *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İstanbul 2006, s. 48.
4. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, IV. 319.
5. İktibas, "Bilim ve Bilimcilik", <http://eski.iktibas.info/dergi/2001/subat/kavram.htm>.
6. Mustafa Armağan, *İslâm ve Bilim Tartışmaları*, "Giriş", İstanbul 2007, s. 24-25, 28-29.
7. Ziyaüddin Serdar, "İki Efendi Arasında: Kur'an mı Yoksa Bilim mi?", (*İslâm ve Bilim Tartışmaları* içinde), Haz: Mustafa Armağan, İstanbul 2007, s. 237-238.
8. Hilmi Yavuz, *İslam'ın Zihin Tarihi*, s. 45-46.
9. Serdar, "İki Efendi Arasında", s. 237.
10. Bu yönde bir eleştiri için bkz. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, s. 101.
11. Ceylan, "Medeniyetler Savaşıyor mu, Barışıyor mu?", *Düşünen Siyaset*, s. 111.